

УДК 35.071:159.923

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИЯВЛЕННЯ МАНІПУЛЯТИВНИХ ПРОЯВІВ У МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКАХ УЧНІВ

Рябініна Марина, аспірантка, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, факультет соціальної педагогіки та соціальної роботи

ORCID 0000-0003-4681-1119

E-mail: ryabinina.margarita13@gmail.com

У статті висвітлено проблему маніпулятивних проявів у міжособистісних стосунках учнів закладів загальної середньої освіти. Розглянуто різні точки зору науковців щодо допустимості маніпуляції в міжособистісному спілкуванні учнів шкіл. Автором представлений аналіз проведеного емпіричного дослідження, який показує не лише результат, а й характер впливу маніпуляцій на взаємини між здобувачами середньої освіти. Встановлено, що проблематика маніпулятивного впливу та проявів маніпуляцій у міжособистісних стосунках учнів з боку гуманітарних дисциплін, особливо соціальної педагогіки та соціальної психології, залишається відкритою і остаточно не дослідженою.

Ключові слова: маніпулятивний вплив, маніпулятивні прояви, маніпуляція, схильність до маніпулювання, об'єкт маніпуляції, маніпулятор, міжособистісне спілкування.

SOCIO-PEDAGOGICAL RESEARCH OF DETECTING MANIPULATIVE MANIFESTATIONS IN STUDENTS' INTERPERSONAL RELATIONS

Riabinina Maryna, PhD student, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

ORCID 0000-0003-4681-1119

E-mail: ryabinina.margarita13@gmail.com

The article highlights the problem of manipulative manifestations in interpersonal relationships of students of general secondary education. Different points of scientists' view on the admissibility of manipulation in interpersonal communication of school students have been considered.

Today researchers do not pay enough attention to the detecting of manipulative manifestations in the interaction of students of general secondary education, as well as socio-pedagogical diagnosis of personal characteristics of adolescents prone to manipulation. Scientists consider the use of manipulative techniques as an unacceptable means of socio-pedagogical and psychological influence because manipulation encourages others to perform actions which are contrary to the people's interests. In addition, it is necessary to establish the socio-pedagogical consequences of the threat of negative manifestations of manipulation in the educational sphere.

The purpose of this article is to study and analyze the problems of manipulation in interpersonal communication between students of general secondary education, as well as to identify the personal authorities of students, school to manipulation, or, conversely, unable to resist it. To date, researchers have not proposed a holistic and systematic model of diagnosis and prevention of manipulation in the interaction of adolescent students. A small number of empirical studies would show not only the result but also nature of the impact of manipulation on the relationship between participants in the educational process. The question of the use of manipulation in the socio-pedagogical aspect is insufficiently studied.

Observation of students' behaviour during the experiment shows that manipulations are widely used in adolescence. It is established that the issue of manipulative influence and manifestations of manipulation in interpersonal relations of students by the humanities, especially social pedagogy and social psychology, remains open and not fully explored. The prospect for further research is the development and implementation of a training program for the prevention of manipulative manifestations in interpersonal relationships of school students, as well as providing methodological assistance to professionals who face this problem.

Keywords: *manipulative influence, manipulative manifestations, manipulation, tendency to manipulate, the object of manipulation, manipulator, interpersonal communication.*

Постановка проблеми. У сучасному світі існують різні точки зору серед науковців щодо допустимості маніпулятивних впливів у міжособистісному спілкуванні. На сьогодні дослідниками приділено недостатньо уваги щодо виявлення маніпулятивних проявів у взаємодії учнів закладів загальної середньої освіти, а також проведення соціально-педагогічної діагностики особистісних властивостей підлітків, схильних до маніпулювання. Крім цього, необхідно встановити соціально-педагогічні наслідки, які несе загроза негативного прояву маніпуляцій в освітній сфері.

До цього часу цілісної та систематизованої моделі діагностики та попередження маніпулювання у процесі взаємодії учнів підліткового віку дослідниками не запропоновано. Мало емпіричних досліджень, котрі показували б не лише результат, а й характер впливу маніпуляцій на взаємини між учасниками освітнього процесу. Недостатньо вивченим є питання про використання маніпуляцій у соціально-педагогічному аспекті. Проблематика маніпулятивних проявів та дій з боку соціальних дисциплін, особливо соціальної педагогіки та соціальної психології, залишається остаточно не дослідженою та відкритою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми маніпуляції зверталися як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники, серед яких Е. Берн, О. Гуменюк, Є. Доценко, Ф. Зимбардо, В. Знаков, Д. Карнегі, С. Кара-Мурза, М. Ляйппе, Л. Прото, У. Рикер, Л. Рюмшина, П. Робінсон, О. Сидоренко, М. Харченко, Р. Чалдіні, Е. Шостром, Р. Шиллер, В. Шейнов та інші науковці.

Метою статті є вивчення та аналіз проблеми маніпуляції у міжособистісному спілкуванні між учнями закладів загальної середньої освіти, а також виявлення особистісних властивостей учнів, схильних до маніпуляції, або, навпаки, не здатних протистояти їй.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідність написання цієї статті викликана неоднозначним ставленням до явища маніпулятивних проявів між учнями закладів загальної середньої освіти, що сформувалося в соціальній педагогіці.

Зростає інтерес до проблеми маніпулятивного впливу в соціально-педагогічній діяльності обумовлений прагненням учених аналізувати питання, пов'язані з допустимістю маніпулятивного впливу між учнями під час міжособистісного спілкування, а також із пошуком способів профілактики та захисту від маніпуляцій.

У наукових джерелах існують різні визначення поняття «маніпуляція». Дослідники роблять акцент на характеристиках, що важливі для визначеної ними

проблематики, у контексті якої розглядається маніпулятивний вплив.

У переносному значенні термін «маніпуляція» визначається як «вид психологічного впливу, при якому майстерність маніпулятора використовується для прихованого насадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, ставлень або установок, що не збігаються з тими, які є в адресата у певний момент» [5, с. 52].

У своїх роботах Є. Доценко запропонував ряд формулювань поняття «маніпулювання»:

вид психологічного впливу, за якого майстерність маніпулятора використовується для прихованого впровадження в психіку адресата мети, бажань, намірів, відносин чи установок, що не збігаються з тими, які в адресата на цей момент;

психологічний вплив, спрямований на зміну напрямку активності іншої людини, виконаний настільки майстерно, що залишається непоміченим нею;

психологічний вплив, спрямований на неявне спонукання іншого до здійснення визначених маніпулятором дій;

майстерне спонукання іншого до досягнення (переслідування) побічно вкладеної маніпулятором мети [4, с. 66].

Таким чином, робимо висновок, що маніпуляція – це психологічний вплив на людину, коли приховуються мотиви, цілі, сам факт впливу; використовується психологічна сила, гра на слабкостях для досягнення власних результатів, а також вносяться зміни у мотиваційну структуру іншої людини (спонукання до здійснення спроектованих маніпулятором дій).

Науковці-дослідники розглядають застосування маніпулятивних прийомів переважно як неприйнятний засіб соціально-педагогічного та психологічного впливу, оскільки маніпуляції спонукують інших виконувати дії, що йдуть врозріз з інтересами або волею самої людини. Але також серед учених є твердження, що людське існування неможливе без маніпуляції, особливо в сучасному світі. У зв'язку з цим жваво обговорюється роль маніпулятивних впливів на життя як окремого індивіда, так і світової спільноти в цілому.

Нами проаналізовано протилежні точки зору, які ми знаходимо в зарубіжних та вітчизняних наукових працях. Так, Д. Карнегі та Г. Франке зазначають про необхідність маніпуляцій, вважають їх корисними, оскільки завдяки психологічним впливам вони замінюють грубі методи досягнення власної мети [7]. Інша група вчених, наприклад, Є. Доценко, В. Шейнов, Е. Шостром [4, 12, 13], говорять про небезпеку маніпуляцій та розглядають як соціальну загрозу швидке поширення маніпуляцій у сучасному суспільстві.

Обидві наукові точки зору та позиції стосовно маніпуляцій, абсолютизують роль маніпуляційних впливів та проявів у міжособистісному спілкуванні, у суспільному житті. Інша річ – допустимість меж уживання маніпуляцій і соціальна користь від них.

Так, О. Сидоренко запропонувала свій погляд на проблему допустимості маніпуляції з етичної точки зору. На її думку, роздуми про те, чи застосовувати маніпуляцію і як її застосовувати, – це питання індивідуального етичного вибору людини. Кожного разу людина повинна сама вирішувати, маніпулювати в цій

ситуації чи ні, і нести всю повноту відповідальності за це [9].

Необхідно зазначити, що з метою визначення ступеня незахищеності людей від маніпулювання ними В. Шейновим було введено в науковий обіг конструкт «незахищеність індивіду від маніпулятивних впливів». Також ученим розроблено відповідний тест для вимірювання рівня незахищеності від маніпуляцій. У процесі використання цього тесту на великих репрезентативних вибірках показано, що жодна людина не є захищеною від маніпулювання на 100% [12].

Перш за все викладено власну позицію. На наш погляд, аналіз проблеми маніпулювання доводить, що маніпуляції можуть завдати істотної шкоди, особливо в соціально-педагогічному аспекті. Особливо актуальним є проведення дослідження маніпулятивних проявів серед дітей підліткового віку, адже вони піддаються маніпулятивним впливам з боку батьків, учителів, однолітків і старших за віком [7, 12].

Однак Е. Шостром визначає самих дітей як прекрасних маніпуляторів. Він розрізняє кілька типів:

«Маленька ганчірка» – це пасивна та залежна дитина, яка маніпулює батьками, використовуючи безпорадність і нерішучість, забудькуватість і неуважність. Така дитина обирає роль безпорадного дурника: вона не просто ледача, а дуже хитра. При цьому дитина досить розумна, успішно використовує маніпуляції у спілкуванні з дорослими.

«Маленький диктатор» – це дитина, яка керує дорослими за допомогою надутих губ, упертості, крику, неслухняності, тупання ногами.

«Фредді-лисиця» – це дитина-плаксі. Вона почала життя плаксою і виявила, що сльози допомагають привернути увагу дорослих, які безкінечно втішають, гладять, люблять. До школи вона засвоїла сльозливий механізм впливу, а в школі використовує маніпуляції за призначенням для досягнення своєї мети та провокує співчуття.

«Жорстокий Том» – це дитина, особливістю якої є насильницький темперамент. Для досягнення власних цілей вона штовхає інших дітей, задирає їх, б'ється, кусається, плюється. Дитина зрозуміла, що поєднання ненависті і страху робить інших добре керованими. Вона ненавидить авторитети, самовпевнена, вперта, має абсолютну віру у свою силу.

«Карл-змагальник» – це своєрідна комбінація Тома і Фредді. Цей дитячий тип маніпулятора часто з'являється в сім'ях, де є хлопчики. Молодший син змалку опановує науку змагання, відвойовує рівне місце. Школа для дитини – кращий полігон для стратегій і тактик маніпулювання [13, с.46].

Отже, можна виділити основні способи маніпулятивного впливу серед дітей підліткового віку, серед яких – плач, загроза, спекулювання, порівняння, вимагання, лестоці, змагання, шантажування, брехня, настроювання проти інших дітей тощо.

Міжособистісна взаємодія є важливою категорією філософії, психології, педагогіки, соціології, соціальної педагогіки тощо. Взаємодія є основою та умовою встановлення комунікативних зв'язків між учнями, вона є основою освітньої системи, оскільки система завжди забезпечує спілкування між учнями. Саме

завдяки взаємодії дитина дізнається про соціальні явища, а також орієнтується в соціальному середовищі. У соціально-педагогічному аспекті взаємодію між учнями можна трактувати як процес прямого чи опосередкованого впливу суб'єктів (об'єктів) один на одного, що створює зв'язок між учнями. Міжособистісна взаємодія – це загальне визначення процесів взаємодії та взаємних змін. Особливо важлива соціальна взаємодія, оскільки соціалізація базується на різних співвідношеннях, які дитина використовує як засіб пізнання та способи дії.

На нашу думку, підлітковий вік створює сприятливі умови для появи конфліктної маніпулятивної стратегії. До цих умов відносимо: нестійкість моральних і соціальних установок, що дозволяє розглядати партнера по спілкуванню як засіб досягнення особистих цілей; егоцентризм, що дозволяє ставити особисті інтереси вище від інтересів інших; насиченість міжособистісного спілкування ситуаціями психологічних випробувань, які влаштовують самі підлітки; експериментування поведінковими стратегіями, які сприяють розширенню поведінкового репертуару; можливість свідомого планування над іншими.

Коли дитина досягає старшого підліткового віку, підвищується ступінь її сугестивності, і саме у цей момент маніпулятору набагато легше нав'язати підлітку певний тип мислення. Найчастіше у спілкуванні з підлітком-жертвою маніпулятором рухають корисливі негативні думки, які можуть призвести до таких наслідків: пристрасть до шкідливих звичок, девіантна поведінка, віддалення від близьких людей. Часто підлітки не помічають маніпуляції і піддаються навіюванню, що згодом призводить до порушення психологічного (і часом навіть фізичного) здоров'я [6].

Також проблему маніпуляції в підлітковому середовищі можна розглядати з іншого боку. Підліток може стати не тільки жертвою маніпуляції, він може стати і маніпулятором, що призводить до втрати довіри близьких людей.

Теоретичний аналіз наукових праць показав, що на сьогодні є надзвичайно актуальним питання вивчення схильності підлітків до маніпуляцій та соціально-педагогічних умов корекції маніпулятивних проявів у міжособистісних стосунках учнів старших класів школи.

Для проведення емпіричних досліджень пошуку маніпулятивних проявів у міжособистісних стосунках учнів нами було обрано підлітковий вік 15–17 років, який, на думку багатьох педагогів-дослідників, є найбільш вразливим періодом розвитку особистості.

Проведене нами безпосереднє та опосередковане спостереження протягом навчального року за 67 учнями 9–11 класів загальноосвітньої школи дає змогу робити певні висновки. У кожному класі зустрічається вид маніпуляцій за типом «учень-учень». Він є найпоширенішим не тільки в школі, між учнями, а й у будь-якому іншому соціумі, де діти використовують його в міжособистісних відносинах. Маніпуляція «учень-учень» проходить за принципом «ти – мені, я – тобі» (учень дає списати іншому учневі домашнє завдання, а той, натомість, дає йому списати контрольну роботу). Тим самим жоден із цих учнів не залишається в мінусі, навпаки, кожен переслідує корисливі інтереси.

Маніпулювання серед учнів має багато проявів, найчастіше беруть один одного «на слабо», «ти так не можеш», «ти цього не зробиш або не спробуєш зробити». Щоб не здаватися в оточенні однолітків слабким, «жертва» йде на поводу у маніпулятора.

Також, маніпулювання властиве при спілкуванні старшокласників з учнями молодших класів. Найчастіше воно відбувається за відомими сценаріями: залякування або заступництво (шефство).

Проведене нами дослідження дає змогу робити такі висновки:

упевненість учнів у собі тісно пов'язана з креативністю мислення, зі схильністю до творчих видів діяльності;

учні часто самі виступають з ініціативою в соціальних контактах;

в учнів мають місце позитивні взаємозалежності між самооцінкою, соціальною сміливістю в пошуках соціальних контактів;

хлопці менш упевнені у собі, ніж дівчата відповідного віку. Вони є більш інертними, але мають схильності до дослідницької та практичної діяльності, індивідуальної роботи;

дівчата мають більші здібності в наочно-образному і словесно-логічних типах мислення, у схильності до роботи з однолітками, до групової діяльності.

При анонімному опитуванні учнів щодо визначення мотивації до запобігання маніпулятивних впливів ми виокремили основні ознаки маніпулятивних проявів серед учнівства:

ставлення маніпулятора до об'єктів маніпулювання як до засобу досягнення власної мети;

прагнення отримати односторонню перевагу;

загроза застосування сили;

використання психологічної вразливості;

шантажування.

Велика частина учнів (48 з опитаних) вважають, що однолітки так само маніпулюють ними. Але майже половина учнів (31 з опитаних) вважають, що є жертвами маніпулятивного поведінки з боку однолітків. Такий показник може позначати психологічну незрілість учнів, їхнє невміння опиратися впливу маніпуляторів, несформованість комунікативних навичок і системи цінностей.

У процесі проведення експерименту також було виявлено, що для поведінки учнів-маніпуляторів характерна постійна зміна власної позиції, що свідчить про закритість, недовіру, удавання. Для учнів із вираженими маніпулятивними проявами характерне прагнення отримати бажане в поєднанні із власною скритністю, нещирістю.

У результаті спостереження за процесом міжособистісної взаємодії учнів можна зробити висновок, що подібна поведінка нівелює комунікативні цінності, провокує недовіру, скритність, небажання взаємодіяти. Слід зазначити, що учні з маніпулятивною комунікативною спрямованістю неохоче йшли на взаємодію, одразу намагалися припинити маніпулювання щодо них самих.

При проведенні тренінгів та рольових ігор міжособистісна взаємодія в парі «маніпулятор-маніпулятор» проходила важко, незважаючи на те, що формальні

критерії вказували на ефективне спілкування. Однак коли учні з маніпулятивними проявами могли вибрати співрозмовника та контролювати його у комунікативних ситуаціях, вони відчували себе впевнено. Натомість, пари, у яких учні мали схильність до навіювання, конформізму у спілкуванні, були інформаційно відкриті, їм легко вдавалося досягти комфортного рівня взаєморозуміння, безконфліктного спілкування, підлаштування під опонента.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Спостереження за поведінкою учнів під час проведення експерименту показує, що маніпуляції широко використовуються в підлітковому середовищі. Багато учнів мають підвищений ступінь сугестивності, не до кінця усвідомлюють значущість цього явища в комунікативних взаємодіях, не здатні активно протистояти маніпуляціям з боку інших людей. Інша проблема, коли підлітки самі набувають роль маніпуляторів, оскільки не розуміють іншого способу налагодження комунікацій. Учням, схильним до маніпуляцій, важко досягти ефективної комунікації з однолітками, адже для них властива суперечливість та неузгодженість ціннісної сфери.

Перспективою для подальших досліджень є розробка та впровадження тренінгових програм для профілактики маніпулятивних проявів у міжособистісних стосунках учнів шкіл, а надання методичної допомоги спеціалістам, які стикаються з цією проблемою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Битянова М. Р. Социальная психология: наука, практика и образ мысли. Москва: Изд-во ЭКСПО-Пресс, 2001. 576 с.
2. Братченко С. Л. Диагностика склонности к манипулированию. *Диагностика личностно-развивающего потенциала*: методическое пособие для школьных психологов. Псков: Изд-во Псковского областного института повышения квалификации работников образования, 1997. С. 56–62.
3. Грачев Г. В., Мельник И. К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. В. Грачев, И. К. Мельник. Издание 2-е, исправл. и дополн.. Москва : Алгоритм, 2002. 288 с.
4. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита : моногр. Санкт-Петербург : Речь. 2003. 304 с.
5. Литвинчук А. Н., Чернобровкина В. А. Маніпуляція як засіб психологічного впливу в педагогічному спілкуванні. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. праць* / за ред. Г. П. Шевченко. Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту. 2005. Вип. 5 (11). С. 103–114.
6. Присяжнюк М. М. Як розпізнати загрозу маніпулювання й протидіяти йому. *Сугестивні технології маніпулятивного впливу* / за ред. Є. Д. Скулиша. Київ : Наук.-вид. Відділ НА СБ України 2010. С. 220–224.
7. Рюмшина Л. И. Влияние манипулятивных установок личности на взаимопонимания. *АКМЕОЛОГИЯ*. 2005. № 2. С. 61–65.
8. Рюмшина Л. И. Психология манипулирования людьми (ценностно-смысловой аспект) : моногр. Ростов-на-Дону, 2003. 144с.
9. Сидоренко Е. В.. Тренинг влияния и противостояния влиянию. Санкт-Петербург: Речь. 2004. 256 с.
10. Шейнов В. П. Психология манипулирования. 3-е изд. Москва: АСТ, 2011. 768 с.
11. Шейнов В. П. Разработка опросника для оценки степени незащищенности индивида от манипулятивных воздействий. *Вопросы психологии*. 2012. № 4. С. 147–154.

12. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования). Минск: Харвест, 2001. 848 с.
13. Shostrom E. L. Man, the manipulator: The inner journey from manipulation to actualization. Nashville, TN: Abingdon, 1967. К.: PSYLIB, 2003. 116 p.

REFERENCES

1. Bityanova M. R. Soczial'naya psikhologiya: nauka, praktika i obraz my'sli. Moskva: Izd-vo E'KSP-Press, 2001. 576 s.
2. Bratchenko S. L. Diagnostika sklonnosti k manipulirovaniyu. Diagnostika lichnostno-razvivayushhego potentsiala: metodicheskoe posobie dlya shkol'ny'kh psikhologov. Pskov: Izd-vo Pskovskogo oblastnogo instituta povy'sheniya kvalifikaczii rabotnikov obrazovaniya, 1997. S. 56–62.
3. Grachev G. V., Mel'nik I. K. Manipulirovanie lichnost'yu: organizacziya, sposoby i tekhnologii informacziionno-psikhologicheskogo vozdejstviya / G. V. Grachev, I. K. Mel'nik. Izdanie 2-e, ispravl. i dopoln.. Moskva : Algoritm, 2002. 288 s.
4. Doczenko E. L. Psikhologiya manipulaczii: fenomeny, mekhanizmy i zashhita : monogr. Sankt-Peterburg : Rech. 2003. 304 s.
5. Lytvynchuk A. N., Chernobrovkina V. A. Manipulatsiia yak zasib psykholohichnoho vplyvu v pedahohichnomu spilkuvani. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka: zb. nauk. prats / za red. H. P. Shevchenko*. Luhansk: Vyd-vo Skhidnoukr. nats. un-tu. 2005. Vyp. 5 (11). S. 103–114.
6. Prysiazhniuk M. M. Yak rozpiznaty zahrozu manipuliuvannia y protydiaty yomu. *Suhestyvni tekhnolohii manipulyativnoho vplyvu / za red. Ye. D. Skulysha*. Kyiv : Nauk.-vyd. Viddil NA SB Ukrainy 2010. S. 220–224.
7. Ryumshina L. I. Vliyanie manipulyativny'kh ustanovok lichnosti na vzaimoponimaniya. *AKMEOLOGIYA*. 2005. № 2. S. 61–65.
8. Ryumshina L. I. Psikhologiya manipulirovaniya lyud'mi (czennostno-smy'slovoj aspekt) : monogr. Rostov-na-Donu, 2003. 144s.
9. Sidorenko E. V.. Trening vliyaniya i protivostoyaniya vliyaniyu. Sankt-Peterburg: Rech. 2004. 256 s.
10. Shejnov V. P. *Psikhologiya manipulirovaniya*. 3-e izd. Moskva: AST, 2011. 768s.
11. Shejnov V. P. Razrabotka oprosnika dlya ocenki stepeni nezashhishhennosti individa ot manipulyativny'kh vozdejstvij. *Voprosy psikhologii*. 2012. № 4. S. 147–154
12. Shejnov V. P. Skry'toe upravlenie chelovekom (Psikhologiya manipulirovaniya). Minsk: Kharvest, 2001. 848 s.
13. Shostrom E. L. Man, the manipulator: The inner journey from manipulation to actualization. Nashville, TN: Abingdon, 1967. К.: PSYLIB, 2003. 116 p.